

Iseris: literatūros skaitymas – tarp estetinės apgaulės ir egzistencinės savivokos

Aušra Jurgutienė

Straipsnyje aptariama Wolfgango Iserio estetinio suvokimo teorija kaip literatūros hermeneutinės teorijos variantas. Estetinių literatūros savitumą jis susiejo su jos praktine egzistencine funkcija – leidžiančia žmogui sapnuoti dienos sapnus, patenkinti jo nenumalšinamą poreikį išsigalvoti ir fantazuoti. Štai kodėl grožinė literatūra iš visų kitų rašymo sričių išsiskiria tuo, kad pateikdama išgalvotus, o ne tikrus faktus, paradoksalu, jais sugeba daugiau tiesos pasakyti apie žmogų nei savo tikrumą ir teisingumą demonstruojantys kiti visi *non-fiction* rašymai. Pastarieji, apgaudinėdami savo skaitytoją po tarsi labai rimtomis realistinio pasakojimo kaukėmis, nesugeba prisiliesti prie pačių svarbiausių egzistencinių rūpesčių. O meninis tekstas, kuriame įteisintas melavimas, po artistinio žaidimo priedanga gali pasakyti pačius intymiausius ir svarbiausius žmogui dalykus. Kadangi nėra ir negali būti tikslaus žmogaus prigimties (esmės) paaiškinimo, tai jos suvokimo spėliojimas ir tampa visos jo kūrybos neišsenkančiu šaltiniu. Todėl išgalvotą pastoralinės poezijos struktūrą Iseris pavadinio ne šiaip tuščiais fantazavimais, o generatyvine literatūros matrica. Ši matrica, kaip ir pati egzistencija, yra dualistinio pobūdžio, atsirandanti tiek iš empirinio (socioistorinio) pasaulio kartojimo, mėgdžiojimo, reprezentavimo, tiek ir iš jo neigimo, atstūmimo, performavimo ir peržaidimo. Vaizduotė ir fantazija, legimituotos meninėje kūryboje, yra jos estetinio išskirtinumo ir reikšmingumo pagrindas, kuris leidžia žmogui, istoriškai socialiai apribotam ir represuotam, „išžaisti save beribėje pilnatvėje“. O literatūros kritikoje skaitymo žaismas praktiškai reiškiasi kaip gebėjimas subalansuoti dvi priešingas – pasidavimo teksto traukai ir pasidavimo saviems lūkesčiams – jėgas. Iserio estetinio poveikio teorijoje matome pastangas iš praeities paveldėtas objektyviosios ir subjektyviosios estetikos nuostatas suvesti į naujos hermeneutinės suvokimo estetikos variantą, aprėpiantį jas abi, įteisinant dialogo ir žaidimo su kūriniu sampratas. Hermeneutinė estetikos samprata, viena vertus, atmetė sociologų kritišką instrumentinį literatūros aiškinimą, kita vertus, nesutikdama su „nesuinteresuoto grožio“ samprata, įteisino egzistenciškai angažuotos grožinės literatūros reikšmingumą. Tai, kad Iserio ir kitų Konstanzos mokyklos teoretikų darbuose nuolat buvo keliami literatūros estetiškumo problema, karštai bediskutuojant su Frankfurto mokyklos sociologais ir su paties Hanso-Georgo Gadamerio nuostata estetiką ištirpdyti hermeneutikoje, su kaupu išpildė tai, ko Péteris Szondi paveldėtoje hermeneutikos tradicijoje labiausia tuo metu pasigedo – savitos literatūrinės hermeneutikos šakos.

Pagrindiniai žodžiai: estetinio suvokimo teorija, literatūros hermeneutika, skaitymo žaismas, dviguba literatūros struktūra, egzistencinė savivoka

Kiekvienas sugebėjimas, net ir mažiausioje mūsų organizmo dalyje, visą savo realumą ir suvokiamumą gauna iš egzistencijos, kuri pati, būdama viso supratimo pagrindas, yra nesuprantama ir neturi pagrindo.

S.T. Coleridge
(Iser 2002, p. 168)

Filosofinės hermeneutikos veikiama Vokietijoje susikūrė įtakinga Konstanzos literatūrologijos mokykla. Iš jos kolokviumų, kuriuose dalyvavo Hansas Robertas Jaussas, Wolfgangas Iseris, Raineris Warningas, Jürgenas Habermasas, Pateris Szondi, Manfredas Fuhrmannas, Dieteris Henrichas, Karlheinzas Stierle, Hansas Blumenbergas ir pranešimus skaitė iš JAV atvykę Michaelis Riffaterre'as ir Stanly Fishas, buvo pradėtas leisti daugiatomis leidinys *Poetika ir hermeneutika* (*Poetik und Hermeneutik*, nuo 1963 iki dabar). Mokykla save taip pat reprezentavo solidžia knyga *Receptijos teorija ir praktika* (*Rezeptionästhetik: Theorie und Praxis*, hrsg. R. Warning, München, 1975). Didžiausias jos nuopelnas yra tai, kad joje buvo suformuluota ir išplėtotą suvokimo estetika (*Rezeptionsästhetik*), reiškianti, kad literatūrologams vertėtų labiau dėmesį skirti ne rašytojams, o jų skaitytojams ir ypač tiems skaitymo procesams, kurie teksto prasmę perdirba, suteikdami jai naujų dalykų. Anglakalbiame literatūros moksle šios mokyklos idėjos išplito kaip skaitytojo poveikio kritika (*reader response-criticism*), kartais tai siejant su poveikio stilistikos teorija (*effective stylistic*).

Konstanzos mokyklos leidinio *Poetika ir hermeneutika* pavadinimas aiškiai parodo, kad jos svarbiausiu uždaviniu buvo literatūros poetikos, metalingvistinės deskriptyvios disciplinos, ir filosofijos bei istorijos tyrimų metodologinis derinimas, aktualizavus literatūros estetinio suvokimo ir skaitymo funkciją. Tai pavadinęs šios mokyklos didžiausiu novatoriškumu, Paulis de Manas pastebėjo, kad praktiškai toks skirtingų dalykų suderinimas nebuvo lengvai įgyvendinamas: mokyklai priklausantys mokslininkai dirbo dviem nevysiškai sutampančiomis kryptimis. Iseris ir dalis mokslininkų labiau domėjosi poetika, Romano Ingardeno fenomenologija ir Prahos lingvistų darbais, kurdami skaitymo poveikio teoriją (*Wirkungstheorie*), o H. R. Jaussas su jam artimesnių kolegų rateliu pirmenybę teikė H. G. Gadamerio hermeneutikai, istoriniams literatūros skaitymo ir suvokimo pokyčių tyrimams (*Rezeptionstheorie, Rezeptionkritik*). Nors abi kryptys laikėsi esminės metodologinės (fenomenologinės) nuostatos, kad tekstas implikuoja potencialias prasmes, kurios gali būti realizuojamos tik skaitymo metu, bet pirmosios krypties tyrinėjimo pagrindas buvo tekstas (pirmasis komunikacijos polius), o antrosios – istoriniai skaitytojų vertinimai (ant-rasis komunikacijos polius) (de Man 1986, p. 56–57). Tačiau šias mokyklos kryptis vienijo vienas bendras tikslas – atnaujinant literatūros interpretavimus vienu ar kitu būdu nepaleisti iš akių paties svarbiausio – literatūros estetinio poveikio suvokėjui, kuris imtas kritikuoti ir ignoruoti įvairiausių to meto įtakingų teoretikų. Tai, kad strukturalistų ir Paryžiaus semiotikų buvo nuolat deklaruojamas kūrinio

interpretavimo imanentiškumas, apeinant jo estetinės funkcijos reikšmę, ir tai, kad tuo metu populiariuose sociologų Louiso Althusserio ir Theodoro W. Adorno darbuose estetinė kūrybos funkcija buvo redukuota į ideologinę, ir tai, kad net Gadamerio hermeneutikoje estetiškumo sureikšminimas bei jo abstraktumas taip pat buvo sukritikuotas, privertė šios mokyklos literatūrologus pirmiausiai tapti, jų manymu, itin diskredituojamo estetinio patyrimo apologetais ir labai gerai pasirengusiais teoretikais (Jaus 1982, p. xxxv–xxxviii). Šios mokyklos teoretikai, kaip būdinga kitiems hermeneutinės literatūrologijos šalininkams Pauliui Ricoeurui ar Emiliui Staigeriui, ėjo ne metodologinių konfrontacijų, o jų derinimo keliu, estetines patirtis siedami su naujausiais poetikos, hermeneutikos ir komunikacijos teoriniais principais. Vienas dalykas, kada Walteris Benjaminas ar Herbertas Marcuse'as savo darbuose viešai sukritikavo meno autonomiškumo idėją, teigdami, kad jis negrižtamai prarado savo estetinę aurą vartotojų visuomenėje, išplitus meno mechaninėms reprodukcijoms, apsinuoginus ideologiniams buržuazinio valdymo mechanizmams, padalijusiems meną į aukštąjį turtingųjų ir žemąjį masių. Bet visai kitas dalykas, kada T. W. Adornas *Estetikos teorijoje* (*Ästhetische Theorie*, 1960) kūrybą traktavo kaip visiškai prekių rinkos ir kultūros industrijos valdomą reiškinį ir teigė viso šiuolaikinio meno estetinio patyrimo komunikacijos transformaciją grynai į ideologinę funkciją (Jaus 1982, p. xxxviii). Prieš tokį klaidingą apibendrinimą ir buvo nukreipti Iserio, Jauso ir jų kolegų darbai. Remdamiesi Immanuelio Kanto nuostata, jog mokslo apie grožį negali būti, estetinį išgyvenimą jie grindė dialektiniu aiškinimu, kad sau teikiamas malonumas neturėtų būti atskirtas nuo malonumo teikiamo kitam. O literatūros kritikoje praktiškai jis reiškiasi kaip gebėjimas subalansuoti dvi priešingas jėgas – pasidavimą teksto traukai ir pasidavimą saviems lūkesčiams. Čia matome pastangas iš praeities paveldėtas objektyviosios ir subjektyviosios estetikos nuostatas suvesti į naujos hermeneutinės suvokimo estetikos variantą, aprėpiantį jas abi, įteisinant dialogo ir žaidimo su kūriniu sampratas. Iš romantizmo filosofijos ir kūrybos paveldėta estetinio išgyvenimo (*Erlebnis*) samprata nuo Dilthey'aus laikų literatūros hermeneutikoje buvo įvertinta kaip siekiamo tapatumo su kūriniu (jo bendrąja prasmine struktūra) garantas. Estetinio vertinimo formuluotė Iserio ir Jauso darbuose įgavo labai tikslią išraišką: kuo kūrinio estetinė vertė didesnė, tuo jis yra didesnis susiformavusių lūkesčių laužytojas.

Suvokimo estetikoje žaidimo ir dialogo sampratomis buvo įteisintas ir „objektyviai subjektyvus“ skaitytojo santykis su tekstu. Tekstas sukuria svarbiausias su juo bendravimo „schemas“ ar „taisykles“, o pagal pastarąsias žaidžiantis skaitytojas jas pripildo savo „subjektyvumo“. Hermeneutinė estetikos samprata, viena vertus, atmetė sociologų kritišką instrumentinį literatūros aiškinimą, kita vertus, nesutikdama su „nesuinteresuoto grožio“ samprata, įtvirtino egzistenciškai angažuotos grožinės literatūros reikšmingumą. Tai, kad Konstanzos mokyklos teoretikų darbuose nuolat buvo keliami literatūros estetiškumo problema, karštai bediskutuojant su Frank-

furto mokyklos sociologais ir su pačiu Gadameriu, su kaupu išpildė tai, ko Szondi paveldėjo hermeneutikos tradicijoje labiausia tuo metu pasigedo – savitos literatūrinės hermeneutikos šakos.

Iserio darbuose *Skaitymo procesas: estetinio poveikio teorija* (*Der Act des Lesens: Theorie asthetischer Wirkung*, 1976), *Implikuotas skaitytojas: komunikacijos formos prozoje nuo Bunyano iki Becketto* (*Der implizite Leser: Kommunikationsformen des Romans von Bunyan bis Beckett*, 1972) buvo sukurta ir detaliai aprašyta suvokimo estetika. Remdamasis Ingardeno fenomenologine teorija, jis aptarė skaitymo metu teksto poveikį patiriančio (implikuoto) skaitytojo vaidmenį.

Iseris svarbus mums pirmiausiai tuo, kad hermeneutines problemas siejo su poetikos tyrimais ir su literatūros estetinio savitumo akcentavimu. Knygoje *Fiktyvumas ir įsivaizdavimas* jis iškėlė klausimą, kokia kūrybos prasmė ir jam pateikė antropologinį ir egzistencialistinį supratimą: „Menas atrodo būtinas, nes jis yra žmogaus saviinterpretacija“ (Iser 2002, p. 9). Apie estetinį literatūros savitumą jis kalbėjo ne tiek kaip apie jos nesuinteresuotumą ar nepraktiškumą, bet, priešingai, pabrėžė praktinį literatūros reikalingumą, kurį susiejo su nenumalšinamu žmogaus poreikiu išsigalvoti ir fantazuoti:

Žmogus nuo pačios kūdikystės išgyvena kintančius savojo „aš“ modelius, kurie niekada nevirsta galutiniu apibrėžtumu, nustatančiu, kas jis yra. O inscenizavimo (ir kūrybos, ir rašymo – A. J.) poreikis liudija, kad žmogaus patiriami modeliavimai sužadina impulsą suardyti juos pačius išreiškiant savo ktoniškumą galimybių veidrodyje. Galiausiai galbūt čia ir glūdi estetinio malonumo šaknys. Inscenizavimas – tai nenuilstama pastanga mesti iššūkį sau pačiam, ir tai daroma žaidžiant save (Iser 2002, p. 268).

Kadangi nėra ir negali būti aiškaus žmogaus prigimties (esmės) paaiškinimo, tai jos suvokimo trauka, spėliojimas ir tampa visos jo kūrybos neišsenkančiu šaltiniu. Štai kodėl grožinė literatūra iš visų kitų rašymo sričių išsiskiria tuo, kad pateikdama išgalvotus, o ne tikrus faktus, paradoksalu, jais geba daugiau tiesos pasakyti apie žmogų nei savo tikrumą ir teisingumą demonstruojantys kiti visi *non-fiction* rašymai. Pastarieji apgaudinėdami savo skaitytoją (ir save?) realistinio pasakojimo kaukėmis nesugeba prisiliesti prie pačių svarbiausių egzistencinių rūpesčių. Štai kodėl išgalvotą pastoralinės poezijos struktūrą Iseris pavadino ne šiaip tuščiais fantazavimais, o generatyvine literatūros matrica. Ši matrica, kaip ir pati egzistencija, yra dualistinio pobūdžio, atsirandanti tiek iš empirinio (socioistorinio) pasaulio kartojimo, mėgdžiojimo, reprezentavimo, tiek ir iš jo neigimo, atstūmimo, performavimo ir peržaidimo:

Klasikinis šio dubliavimo pavyzdys, kaip matėme, yra pastoralizmas – susiedamas dirbtiną, išgalvotą pasaulį su socioistoriniu, jis įkūnijo dubliavimą kaip literatūrinio fiktyvumo požymį. Dviejų viena kitą neigiančių ženklų sistemų koegzistavimo struktūrinė formulė, kurią išvedėme iš šio pavyzdžio, paaiškintina tuo, kad vienas ir tas pats tekstas turi tai,

ką Friedrichas Schlegelis (kitame kontekste) pavadino „dviem centrais“, su kuriais „vienas nedalomas kūrinys tam tikra prasme yra dvilypis, dvigubas“ (Iser 2002, p. 200).

Vadinasi, kūrinyje gyvenimo faktiškumas yra susietas su įsivaizdavimų fikciškumu – jų žaismas skatina skaitymo žaismą. Vaizduotė ir fantazija, legimituotos meninėje kūryboje, yra jos estetiško išskirtinumo ir reikšmingumo pagrindas, kuris leidžia žmogui, istoriškai socialiai apribotam ir represuotam, „išžaisti save beribėje pilnatvėje“. O šio savęs išžaidimo per kūrybą antropologinis pagrindas rašymą suartina su skaitymu:

Kadangi literatūrinis tekstas pasitelkia įprastinius ženklus, kad įsteigtų save kaip inscenuotą diskursą, kuris teksto pasaulį paslenka po ženklų „tarsi“, skaitytojai žino, kad reikia suskliausti natūralų požiūrį į tai, ką jie skaito. Bet tai nereiškia, kad šie natūralūs požiūriai užmirštami arba transcendentuojami – tai būtų neįmanoma. Jie figūruoja kaip virtualus fonas, kuris būtinas kaip latentinis lyginimo matmuo ar bent kaip bandomasis pagrindas, norint perprasti teksto pasaulį. Taigi suskliaudimo procesas padalija skaitytojo požiūrį į natūralųjį ir dirbtinį. Natūralus požiūris nebegalioja, tad gali susiformuoti naujas požiūris, bet tas naujas nepasiektų stabilumo negalėdamas žaisti prieš senąjį (Iser 2002, p. 205).

Taip perskaitytas kūrinys žaisdamas žaisdina ir skaitytoją: ne tik perduoda tekstinius ženklus, bet ir žadina skaitančiojo vaizduotę ir sukelia estetinį poveikį, būtina analizuoti skaitymo procesą. Kalbėdamas apie kūrinio įsivaizduojamą prasmę ir jos unikalumą, Iseris knygoje *Skaitymo procesas: estetiško poveikio teorija* fenomenologiškai neigė subjekto ir objekto priešpriešą skaitymo procese: skaitytojas tėra teksto puslapiams judantis taškas, savo vaizduotės galia juos sujungiantis į įsivaizduojamą prasmės visumą. Įsivaizduota interpretacinė prasmė yra teksto ir skaitytojo abipusės sąveikos rezultatas, – „jų pusiaukelė“ (Iser 1980, p. 50), todėl negali būti vien tik objektiškai, logiškai nusakyta ir neturi būti susaistyta vien tik su jau turimų idėjų, pasaulėvaizdžių, intencijų ar kitų žinomų nuorodų sistema. Ji labai artima tam, kas Heideggerio ir Gadamerio fenomenologinėje hermeneutikoje buvo vadinama performatyvia, potencialia, interpretaciškai sukurta prasme, t. y. būties prieaugiu. Nes skaitymas yra tik tada malonus, kai jis tampa „aktyvus ir kūrybiškas“ (ten pat).

Iseris tyrė ir aprašė, ne tik kaip tekstas veikia (implikuoja) skaitytoją, bet ir kaip skaitytojas aktualizuoja ir veikia teksto potencialiąsias prasmes. Skaitymas, kaip muzikos atlikimas, reikalauja laiko, nes yra judėjimo laike procesas: „visas tekstas negali būti iškart suvoktas“ (Iser 1978, p. 108). Knygos prasmės, skirtingai nei paveikslo, mes negalime apžvelgti ir pamatyti iškart. Tik judėdami iš knygos vieno puslapio į kitą, mes galime sukurti jos bendrą ir vientisą prasmę. Todėl mūsų skaityme nuolat jungiami du priešingi veiksmi – prisiminimo (retencijos), apie ką buvo perskaityta, ir lūkesčio (protencijos), kuris yra automatiškai skaitomo teksto sukuriamas, bet gali būti arba patenkinamas, arba netikėtai sutrikdytas ir pakeistas. Jei skaitoma knyga skaitytojo lūkestį nuolat išpildo, ji yra jam nuobodi, jeigu nuolat jį trikdo, darosi

nesuprantama. O jei rašytojas sugeba gerai šias priešingybes derinti, kūrinio kaitos momentai sukelia estetinę įtampą ir malonumo jausmą. Todėl kaip kūriniai pavyksta pakeisti ir sunaikinti išankstinį skaitytojo prasmų lūkesčio horizontą, rodo jo estetinio poveikio stiprumą ir energetiką.¹

Tekstas pateikia imanentines reikšmes, kurias išreiškia jo mažiausi semantiniai vienetai (sakiniai). O jau teksto sakinių jungimas į didesnius semantinius vienus (kitas pasakojimo kompozicines dalis, pasakotojo ir personažų charakteristikas bei prasmės perspektyvas) reikalauja aktyvesnio skaitytojo vaizduotės dalyvavimo. Teksto imanentinės reikšmės kuria ir potencialias didesnių semantinių junginių reikšmes, kai prie jo kalbinio akivaizdumo pridedama tuos akivaizdumus vertinančio, skirstančio, jungiančio, struktūruojančio ir kuriančio skaitytojo funkcija. Taigi galutinis interpretacijos efektas nėra nei teksto, nei skaitytojo nuosavybė. Teksto sukurtų potencialių reikšmių efektas ar poveikis realizuojamas tik skaitymo metu. Estetinis teksto poveikis susikuria kaip teksto ir skaitytojo santykių sąveika, jų komunikacija. Todėl skaitymas Iserio buvo nusakytas kaip sudėtinga komunikacinių santykių sistema, atsirandanti tarp dviejų priešingų teksto ir skaitytojo polių (Iser 1978, p. 108).

Grožinės literatūros tekstas, kaip minėjome, Iserio buvo atskirtas nuo visų kitų komunikacijos funkcijų turinčių tekstų, nes jis perteikia sufantazuotą, estetizuotą, performuotą, šiek tiek kitokią tikrovę, sukurdamas „priedą prie pasaulio“, kurio anksčiau nebuvo. Skaitytojui būtent tai ir turėtų būti svarbu išsiaiškinti ir įvertinti. Tik ši kūrybinė vaizduotė, realizuota literatūroje, mus skatina ją pažinti, interpretuoti, aiškinti ir rašyti. Iserio estetinio poveikio teorijos tyrimų pagrindas – tekstas (poetika) ir joje kalbama apie su juo komunikavimą ne empirinio konkretaus, o abstraktaus: „Gadamerio ir Jausso literatūros recepcijos teorijos buvo pagrįstos tarp subjektyvio dialogo modeliu, o Iserio, implikuotos skaitytojos sąvoka, priešingai, pabrėžė komunikatyvinę dimensiją, esančią pačiame tekste“ (Schwab 2000, p. 76–77). Iseris panašus į amerikiečių hermeneutą Ericą Donaldą Hirschą tuo, kad ne tik kalbėjo apie kritiko interpretavimų neadekvatumo momentą ir jų priklausomybę nuo atsineštinių prielaidų, bet ir apie būtinybę įsisąmoninti ir bent trumpam redukuoti jų nesąmoningai valdančias aistras ir paveldėtus įsitikinimus, išsižiūrint į kūrinio tekstinę duotybę. Iseris, kaip Hirschas ar Michaelis Riffaterre’as, daug dėmesio skyrė prasmės imanentiškumo problemai, kaip teksto schemas „tarpai“ ar neapibrėžtumai, atsirandantys tarp atskirų jo semantinių vienetų ir darinių, skaitytojo yra užpildomi ir kaip teksto fragmentų bei dalių polisemija yra suderinama į vientisą prasmės vaizdinį. Anot Iserio, skaitytojas turi mokėti pamatyti kūrinį, atpažinti jo žanrinius ir stilistinius kodus, gebėti gėrėtis ir mėgautis jo unikalumu. Bet fenomenologinės ir hermeneutinės tradicijos kritikas neišvengiamai pripažins ir pabrėš, kad kūrinio imanencija suvokimo

¹ Tai teigdamas Iseris rėmėsi Jeano Paulio Sartre'o knygoje *Kas yra literatūra?* egzistencialistiniu aiškinimu apie skaitytojo su knyga sudaromą sutartį: savo nešamos žinios vertę knyga keičia į žmogaus gyvenimo laiko vertę.

metu bus transcendentuota ir pertvarkyta pagal individualią skaitymo strategiją. Nes interpretavimas – tai skaitomo teksto valdoma kūryba, kurios metu, anot Iserio, suformuluojama tai, ką tekstas suponuoja, bet nepajėgus suformuluoti. Kūrinyse laukia skaitytojo, kad jis jį suvoktų, prakalbintų ir įprasmintų. Iserio kurta literatūros hermeneutika ir skatina skaitytojo liberalų atvirumą kiekvieno kūrinio kitokiybei suvokti bei pripažinti, ir sykiu dar fenomenologiškai ugdo skaitymo tapatybės bei jo vertybinės orientacijos poreikį.

Savaip išplėtodamas Ingardeno pasiūlytą fenomenologinį skaitymo modelį, Iseris jį susiejo su modernistinės literatūros ir jos naujo skaitytojo atsiradimo situacija. Tradicinę kritiką, kurios tikslas buvo atrasti referentinę objektinę prasmę (kūrinyje užkastą it brangiausias lobis), jis supriešino su fenomenologine kritika, kurios tikslas – interpretacinė įsivaizduojama prasmė, duota unikaliuoje kūrinio žodžių ir vaizdų akivaizdybėje ir laukianti naujo intelektualaus ir kūrybiškai aktyvaus skaitytojo, kuris ją surinktų ir sukurtų (Iser 1978, p. 3–10). Tradicinei literatūrai būdinga referentinė prasmė, kuri buvo aiškinta kaip aktualių ir pačių reikšmingiausių temų, motyvų ar vertybių meninė išraiška ir sklaida. Knygos idėją rašytojas tarsi lobį „užkasdavo“, kad kritikas ją „atkastų“ ir „tarpininkaudamas“ ją perduotų menkesnio išsilavinimo ir todėl nesugebančiai jos „išsikasti“ visuomenei. Toks kritikas kūrinio prasmę suvokia platoniskai metafiziškai kaip „idėją“ (moralinę, politinę, socialinę, religinę, psichologinę), galinčią egzistuoti atskirai nuo kūrinio. Taip interpretuojama kūrinio prasmė buvo siejama su gyvenimu, o ją palaikė rašytojo kaip tautos pranašo, visuomenės lyderio bei mokytojo sampratos. Tokia referentinė kritika susiformavo XIX a., kada „didžioji literatūra“ ėmėsi spręsti jai paliktas blėstančios religijos problemas, kada susvyravo vertybių stabilumas. XIX a. „didžioji literatūra“ ir jos kritika buvo reikalingos tarp skirtingų nuomonių pasiklydusiam žmogui, kad atneštų svarbią žinią ar pateiktų išmintingą gyvenimo filosofiją. Referentinę prasmę kuriantis kritikas ignoravo kūrinio estetinį savitumą, jį labiau matydamas kaip gyvenimą atspindintį veidrodį ir matuodamas pagal turimą vertybių sistemą. Bet ar interpretacijos tikslas yra ištraukti iš kūrinio prasmę, paliekant jo tuščią lukštą? Ar kūrinyse duodasi kritikui išgręžiamas? Remdamasis Henrio Jameso apysaka *Kilimo raštas*, Iseris įrodinėjo, kad kūrinio išraiška nėra šydas, dengiantis substancinės prasmės lobį, nes „meninė forma mums leidžia atnešti į pasaulį tai, kas niekur ir niekada prieš tai jame neegzistavo“ (Iser 1978, p. 6). Kūrinyse yra it perlų vėrinys, atviras mūsų pasigrožėjimui ir implikuojantis prasmę it nematomą siūlelį, kuriuo jie yra suverti. Modernizmo literatūra iš esmės pakeitė prasmės interpretavimo procedūrą: jos nėra „užkastos“, nes ji pasklidusi po visą teksto audinį, tekstuali, todėl sukuriama tik jo aprašinėjimo ir kūrybinio asocijavimo, interpretavimo arba įsivaizdavimo būdu. Modernistinis kūrinyse tampa atviras ir liberalus interpretavimo įvairovei, bet sykiu pareikalauja kitokio skaitytojo, intelektualaus, kūrybingo, norinčio ir gebančio ištraukti į estetinio performanso veiksmą. Su modernistiniu menu įvyko ir kritikos lūžis – iš esmės turėjo pasikeisti

skaitytojo bei kritiko santykis su tekstu, nes reikėjo pereiti nuo kūrinio idėjiškumo prie poetikos tyrimo ir vertinimo. Kūrinio prasmė gali rasti tik esant kuo didesnei teksto ir skaitytojo sąveikai: kuo bus didesnis noras jį suprasti, tuo bus ir didesnis noras į jį išžiūrėti ar atidžiau įsiskaityti. Kadangi tokio skaitymo metu skaitytojas ir tekstas susilieja į vieną prasmės formavimo veiksmą, senoji skaitytojas-subjektas vs tekstas-objektas priešprieša nustoja galios. O tai reiškia, kad iš kūrinio interpretavimas negali būti vertinamas tik objektyvumo kategorija: „Kadangi tekstas ir skaitytojas susilieja skaitymo situacijoje, joje skyrimas subjekto nuo objekto daugiau negali būti taikomas, todėl prasmė daugiau negali būti ir aiškiai apibrėžtu objektu, nes ji yra išgyvenimą keliantis efektas“ (Iser 1978, p. 10). Prasmės, kuri susiformuoja kaip teksto su skaitytoju komunikacinis rezultatas, jau negalima vien tik objektyviai išaiškinti ar pagrįsti. Ji atsiranda iš kūrinio unikalios estetinio poveikio, sukeliančio skaitančiajam nuostabą, kuri negali būti išaiškinta, priešingai, ji bet kokią racionalistinę paaiškinimą daro negalimą. Kūrinio estetinis poveikis priklauso nuo skaitytojo imlumo ir judviejų intymumo, o pastangos tam suteikti didesnio objektyvumo, tekstą susiejant su „referencijos rėmu“, turima filologinių, istorinių ir kitokių nuorodų sistema, tik užslopina kūrinio dovanojamą tikrovės naujumą.

Atsisakyti senų prielaidų ir įpročių literatūros kritikams nebuvo lengva.² Kritikas, įpratęs ieškoti kūrinio prasmės kaip „užkasto lobio“, susidūręs su modernistine literatūra tarsi patenka į nesuprantamą tuštumą, jo pastangos tampa beprasmiškos, bet beprasmis jis linkęs apšaukti jo raktu neatrakinamą ir neprieinamą kūrinį. Modernistinė kūryba implikuoja prasmę, kuri yra vaizdinga ir įsivaizduotina: „Sukurtas tekstas reiškia modelį, struktūrinę rodyklę, kuri vadovauja skaitytojo vaizduotei, kad prasmė būtų suvokta kaip įsivaizduotas meninis vaizdas“ (Iser 1978, p. 9). Įsivaizdavimu kuriama kūrinio estetinė prasmė reiškia, kad skaitytojo vaizduotė teksto schemą pripildo ir suvienija į visumą, it suverdama perlų vėrinį, ir jį priešpriešindama referentinei prasmei, skirtai moralinėms, socialinėms ar politinėms tiesoms kūrinyje aprašyti. Tokia vaizduote kuriama kūrinio prasmė neišsako nieko, kas egzistuoja už teksto, suteikia egzistenciją tam, ką surandame knygos puslapiuose ir niekur kitur! Iseris kalba apie teksto imanenciją dviprasmiškai, ir tai jį nutolina nuo formalistinės kritikos: „Dėl to galime daryti išvadą apie paskutinį fiktyvumo pasiekimą grožiniame tekste: jis sukuria įsivaizdavimo esatį peržengdamas pačią kalbą. Pranokdamas tai, kas ją sąlygoja, įsivaizdavimas pasireiškia kaip teksto generavimo matrica“ (Iser 2002, p. 31). Jam atrodė, kad iširta teksto matrica mus turi „sugeneruoti“ ne tik jo paties visuminei prasmei, bet ir pačioms svarbiausioms egzistencinėms tiesoms. Politines ar socialines tiesas mes galime išdėstyti įvairaus pobūdžio rašymuose, bet kalbėti apie tai, kas labai intymu ir todėl labai svarbu, galime tik žaisdami su meno kaukėmis.

² Apie tai meistriškai kalbama Iserio minimoje Henry Jameso apysakoje „Kilimo raštas“ – plačiau žr. Jurgita Petronytė. Dvi grožinio kūrinio perskaitymo galimybės, in *Teksto slėpiniai*, 2005, p. 88–95.

Iseris, hermeneutiškai kalbėdamas apie interpretavimo, kaip ir kūrybos, žaidybinį charakterį, pateisino ir įteisino teksto skaitymo įvairumą: „Jeigu generatyvinis daugiaprasmisškumas – nors ir užvertas literatūriniame teksto horizonte – atsiranda ne dėl tūkstančių skaitytojų nesugebėjimo, kurie kaip Sizifas bergždžiai pluša braudamiesi prie paslėptos prasmės, tada polisemija nubrėžia pačios semantikos ribas. <...> Semantika nebegali būti laikoma pagrindiniu referentu kalbant apie steigiamąją teksto matricą. <...> Užtuot siekė užfiksuoti vienintelę reikšmę, verčiau daugybę interpretacijų laikykime daugialypės įsivaizdavimo dispozicijos ženklu“ (Iser 2002, p. 29–30).

Nors tekstinis tyrimas ir jo antropologinis ar egzistencinis paaiškinimas iš pirmo žvilgsnio atrodo nesutaikomi dalykai, Iseris siūlė konkrečius literatūros interpretavimus kurti jų derinimo pagrindu, kuriuo nurodė teksto estetinio poveikio išgyvenimą. Nes literatūros fikciškumas yra akstinas beribei žmogaus tapatumo savikūrai ir savivokai. Aptaręs kūrinių ir kūrybinės vaizduotės dvilybę struktūrą, Iseris įteisino, viena vertus, skaitymo referencijos ir mimetiško pakartojimo būtinybę, kita vertus, jo performatyvumo ir žaismo galimybę: „dubliavimo struktūra atveria žaismo erdvę“ (Iser 2002, p. 206). Iseriui skaitymo estezė, kaip ir rašymo poetika, sietinos su žmogaus nepažinumo ir daugialypio tapatumo sklaida. Kūrinyje esanti „tarsi tikrovė“ provokuoja kaskart naują skaitymo įvykį, mūsų įsivaizdavimui ir suteikdama konkretumo bei apibrėžtumo, ir skatindama kūrybiškai užbaigti kūrinių. Iserio estetinio suvokimo teorija kuriama ant Albert'o Camiu egzistencialistinės žmogaus apibrėžties, kad jis yra ne toks, koks yra, o koks norėtų būti. Prie to dar pritraukiant šių priešybių žaidimą išplečiančias Paulio Ricoeuro, Sigmundo Freudo, Edmundo Husserlio ir net Jacques'o Derrida nuostatas. Iseriui tai atrodė esanti pati produktyviausia kritikos teorinė kryptis.

Apibendrinami Iserio teorinių darbų reikšmę, turime pabrėžti jo estetikos negatyvumą.³ Jis sietinas su jo pokario kartos situacija, išreiškiančia filosofinį ir epistemologinį skepticizmą ir pasipriešinimą bet kokioms kategoriškesnėms manifestacijoms bei konfrontacijoms. Prasmės neapibėžtumas (kiek teksto, tiek žmogaus) tampa pačia svarbiausia Iserio negatyvumo estetikos nuostata. Vaizduotė sužadina tai, kas žmogaus gyvenime yra nesuprantama ir neišsakoma, todėl yra vienodai labai svarbi ir mūsų rašymams, ir skaitymams: „fiktyvumas ir negatyvumas iškyla kaip du fundamentalūs antropologiniai būdai, kuriuos pasitelkusi žmonija visais laikais galėjo performuoti savo pasaulį. Iseris savęs perkūrimą mato kaip antropologinį poreikį, atsirandantį iš išskirtinės žmogaus pozicijos, kada jam leista suvokti savo mirtingumą, bet neleista savęs pažinti iki galo“ (Schwab 2000, p. 75). Negatyvioji estetika, aprėpianti literatūros ir rašymą, ir skaitymą, išryškina jų antimimetinę esmę – nieko neįmanoma veidrodžiškai atspindėti ar pakartoti, nors būtina jausti teksto rėmus ir jame

³ Žr. *New Literary History*, 2000, Vol. 31, The University of Virginia – visi (vienuolika) šio numerio straipsniai yra skirti Iserio darbų analizei.

patiriamos svetimos patirties apgaulingumą. Skaitytojo tapatumo su tekstu ar su jo atnešama patirtimi, kaip ir su pačiu savimi, siekinys tėra iliuzinis lūkestis. Be to, kadangi bet kokie pasiekti tapatumo apibrėžtumai liūdina ir žudo žmogų, norintį ištrūkti iš jį determinuojančio istorijos, kultūros ir psichologijos kalėjimo, ir atsiranda estetinė įsivaizdavimo erdvė, kurioje suklesti meninių formų įvairovė ir troškimas jas interpretuoti, sukuriant laikinas bei išgalvotas prasmų tapatybes. Todėl Iseris kritikavo teksto analitinius formalistinius teksto aiškinimus, interpretavimą palygindamas su jo vertimu, kuris, tarpininkaudamas skirtingų kultūrų kalboms, ir neturi galutinio apibrėžtumo, o tik daugybę skirtingų variantų.

Literatūra

- Iser, Wolfgang. 1978. *The Act of Reading: A Theory of Aesthetic Response*. The Johns Hopkins UP.
- Iser, Wolfgang. 1980. The Reading Process: A Phenomenological Approach. In: *Reader-Response Criticism: From Formalism to Post-structuralism*. Ed. Jane P. Tompkins. The John Hopkins University Press.
- Iser, Wolfgang. 2002. *Fiktyvumas ir įsivaizdavimas*. Iš vokiečių kalbos vertė Laimantas Jonušys. Vilnius: Aidai/ALK.
- Jauss, Hans Robert. 1982. *Aesthetic Experience and Literary Hermeneutics*. Trans. Michael Shaw. University of Minnesota Press.
- Man, de Paul. 1986. Reading and History. In: *The Resistance to Theory*. University of Minnesota Press, Minneapolis.
- New Literary History*, 2000, Vol. 31.
- Schwab, Gabriele. 2000. „If Only I Were Not Obligated to Manifest“: Iser’s Aesthetics of Negativity. In: *New Literary History*, Vol. 31.

Wolfgang Iser: Reading Literature – Between Aesthetic Deception and Existential Self-Reflection

Summary

Keywords: theory of aesthetic response, literary hermeneutics, play of reading, double structure of fiction, existential self-reflection.

The article discusses Wolfgang Iser’s theory of aesthetic response (Rezeptionsästhetik) as a variant of literary hermeneutics. Iser allied literature’s aesthetic characteristics with its practical existential function – that which allows a person to daydream and fulfils one’s unquenchable need to imagine and fantasize. This is why fiction, among all other genres of writing, is unique in its ability to utilize imagined, but not real facts and presents truth about human being more than non-fiction writing. For

this reason, Iser defined the fictional structure of pastoral poetry not as merely empty fantasies, but a generative literary matrix. This matrix, like existence itself, is dual in nature, and appears as much in the repetition, imitation, and representation of the empirical (socio-historical) world as its negation, repudiation, perforation, and re-play. Imagination and fantasy, legitimized in the creation of art, forms the basis for its aesthetic uniqueness and significance, which allows a person, who is historically socially limited and repressed to “play out themselves in infinite fulfilment.” Meanwhile, in literary criticism, the act of reading is practically expressed in the ability to balance two opposing forces – surrender to the allure of the text and surrender to one’s own desires. In Iser’s theory of aesthetic response, we see the effort to move from past rules of objective and subjective aesthetics to the new hermeneutic variant, which embraces both, while validating the concept of dialogue and play with the text. The work of Iser and other Constance School theoreticians continually raised the issue of literary aesthetics in heated conversation with Frankfurt school sociologists and Hans-Georg’s Gadamer’s need to transforme aesthetics to hermeneutics. That which had been most lacking in the Péter Szondi hermeneutic tradition was realized in Iser’s work – unique branches of literary hermeneutics.